

„все за другите заляга“, но за него няма кой да пожалее. Неговият „живот любовоиден“ е пълен с неволи, а че е „народен“ личи по това, че е останал на преклонна вече възраст „гладен, жаден, гол и бос“. Трагичен е Славейковият положителен герой. В тази тежка, себеприятелна борба срещу различни врагове той е самотен, не е разбран от тези, за които се бори („Пролет“, „Връбница“, „Есен“, „За гроба ми, стара майко, не тъжи“, „Не пей ми се“, „Народни мелодии“, „Не сме народ“, „Не кълни ме, мила мамо, от гроба“ и др.). Ако в първите от тези стихотворения Славейков е повече огорчен от невежеството и инертността на народа, но още вярва, че това няма да трае дълго, ще дойде време, когато той ще загуби вярата си в народа и ще пожелае да се оттегли от борбата, от смисъла и значението на своя живот. И той ще направи това не защото се е уплашил от враговете си, а защото неговата борба е била напразно — народът не го е последвал. Поетът никога не е търсил от враговете пощада, нито от тези, за които се бори, — награда. Той иска да постигне само едно — „тоз народ нечувствен, да дойде в съзнание“. Показвайки ни в развитие отношението на своя положителен герой към еснафската инертност на народа (в „Пролет“, „Бъдний ден“ и др. той само е разочарован; в „Не кълни ме“, „За гроба ми“ и др. — той е обезверен, отчаян; в „Не пей ми се“, „Не сме народ“ — ожесточен; в „Жестокостта ми се сломи“ — разкаян) Славейков бележи крачка към разкриване диалектиката на душата. Той не само изобразява явленията на сложната българска действителност по това време в тяхната връзка, движение и развитие, но ни показва в развитие и своя положителен герой — създава типа на възрожденеца, бореца за народно щастие и свобода. Според съветския литературовед Я. Елсберг „коренните особености на критическия реализъм (които, разбира се, далеч не го изчерпват) са да покаже обществения живот в неговото закономерно самодвижение и типичните характери в тяхното саморазвитие.“

Не в едно стихотворение поетът излива мъката, която му пречи да почувствува радостта от борбата, която отслабва енергията му и разклаща вярата му:

Гърдите тежко ме болят,
умът озлобен, ние тяло,
яд на сърцето ми лежи

.....
Ах, опък станал веч света!
Съвсем затрита съвестта,
умрял срамът и тъмнотата,
лъжата царствува свободно,
позорът никой не казни
**и неми наште живи дни
не плаче никой всенародно,
и мъченици между нас
не се намерват в този час!**

Това е трагедията на българския народен общественик — типичен образ за своето време, открит най-напред от Славейков и доразвит от Христо Ботев. За съжаление той не е пресъздаден от белетристиката от онова време. Опит за това е направил само Ил. Блъсков в „Злочеста Кръстинка“ — образа на Лулчо. За Блъсков обаче този образ е бил съвсем неясен и поради това той му е дал неправилно осветление. Лулчо, според Блъсков, е отрицателен герой, защото наместо а се грижи за семейството си, забягва в чужбина и търси друг живот. Накрая писателят го изпраща в манастир, да се разкае за грешките си. Нито художественият метод на Ил. Блъсков, нито идеологията му са били на необходимата висота, за да разкрият истинското съдържание на този най-интересен образ за епохата.

Когато разглеждаме художествения метод на П. Р. Славейков и особено когато го противопоставяме на Л. Каравелов, необходимо е да отбележим един факт, който така правилно изтъкна съветският литературовед В. Днепров в своята проникновена книга „Проблеми реализма“. Според него съотношението между идеалното и типичното

в лириката е по-различно от това в белетристиката. Ако в художествената проза типичните образи решително преобладават, в лирическите произведения, специално в любовната и пейзажната лирика, голямо значение имат идеалните образи. В лириката критическият реализъм се проявява в несравнимо по-слаба степен, отколкото в художествената проза. Въпреки това лириката органически влиза в системата на реализма от XIX в., защото без нея би било, както се изразява той, „тежко да се диша, безизходно да се живее“. Романтическа идеализация може да има и в реализма, защото тя съответствува на особените условия на епохата, когато изкуството има своите главни задачи да разбуди човека, да го застави да повярва в себе си и в своите сили. Наистина, би било неправилно да се изисква едно и също от поезията на П. Р. Славейков и белетристиката на Л. Каравелов, за да докажем, че и двамата са критически реалисти. Необходимо е да се направи конкретен анализ на своеобразието на техния реализъм. Само тогава ще можем да достигнем до точни и интересни обобщения, свързани с развитието на реализма през епохата на Възраждането.

Разбира се, понятието критически реализъм като всяко общо понятие съдържа и елементи на абстракция — отразява определени, по-важни закономерности и не покрива всички белези на реалистическото творчество. Догматическото стремление да направим това понятие всеобхватно само пречи за вярната оценка на много литературни произведения. Възможно ли е напр. да се обясни художественият метод на Ботевата поезия само със законите на критическия реализъм? Съветските литературоведи също са затруднени да направят това за Чернишевски. Същото може да се каже и за поезията на П. Р. Славейков. Ние бихме сбъркали, ако, откривайки у нея елементи на предшестващите форми на критическия реализъм сведем неговата поезия само към един предкритично-реалистически метод, или ако я ограничим само в рамките на критиката на зараждащата се буржоазия у нас. И в двата случая бихме допуснали известно стесняване. Творчеството на Славейков е по-широко и по-богато, то талантливо отразява своеобразието на тази неповторима епоха. Различни и многообразни са стиловете на писателите от това време, интересно, богато със своеобразие е развитието на реализма от тази епоха. Литературата на нашето Възраждане е българска не само заради това, което се разказва в нея, но и заради това **как** тя го разказва.

Искам да обърна внимание на още нещо. Със своето художествено творчество Славейков установи националния литературен език — той примири литературната реч с народния език. Той не само изучи основно народните говори, но той притежаваше необикновено тънък усет към красотата на езика, към неговата оригиналност и своеобразие. Неговият богат и своеобразен език пораждаше чувство на национално съзнание и братство сред българите, съединяваше ги и очертаваше започващите да се изличават граници на общото отечество. Различните художествени стилове и многобройни жанрове, с които той така талантливо и съзнателно си служеше, действаха пък за сближаването на различните слоеве от народа. А съчетанието на общонародното, националното и социалното съставлява също една отличителна черта на неговия реалистически художествен метод, свързана най-тесно с идеологията на поета.

★

Епохата на българското Възраждане ускори необикновено историческото развитие, насити го с много събития и промени. Достатъчно е да назовем годините 1853, 1857, 1876, за да оживеят пред нашите очи различни картини, различни герои, други нрави, друг въздух. Резките промени в историческото развитие правят разски и промените в художественото творчество. Възникнал в епохата около Кримската война, в

своето историческо развитие реализмът все по-ясно и ясно бива осъзнат като правдиво изображение на действителността, в цялото ѝ богатство и многообразие, става все по-задълбочен, все по-идейно целеустремен. С оформянето на революционната идеология около 1871 г. се появява началото на нов етап в развитието на борбата за национално освобождение. Това беше решителен момент, който поставяше пред българската литература нови цели, решението на които изискваше нов художествен опит, нови открития. Разбира се, тези открития можеха да бъдат извършени само въз основа на предшестващия художествен опит, само по пътя на развитието на художествените принципи, залегнали в основата на по-рано създадените литературни произведения.

Преди всичко новаторското продължение на традицията се заключава в това — да бъде „открит“ човека на новото време, положителният герой на епохата след 1871 г. Но това не беше достатъчно. Образът на новия човек от наставяващия особено важен за българския народ период трябваше да бъде нова художествена мисъл — нова по съдържание и по форма. Като го откри и пресъздаде по свой начин, Хр. Ботев издигна на нова степен реализма на българското Възраждане. Неговият художествен метод беше синтез от революционния романтизъм на Чинтулов и Раковски и критическия реализъм на Славейков. По това време критико-реалистичният художествен метод на П. Р. Славейков се е оформил напълно. Не беше възможно той да се развие до по-висока степен, ограничен от демократическия буржоазен мироглед на писателя. Нова е поезията на Ботев — кригическо-революционна, отразяваща мирогледа на българските революционни демократи и революционността на епохата след 1871 г. Докато критическият реализъм на Славейков, който не се утешаваше с никакви илюзии, беше ограничен в изображението на революционния устрем на народа, Ботев постигна това. Колкото повече растеше историческата активност на народните маси и ролята на революционната идеология, толкова повече Славейков започваше да изостава. Той вече напълно изобразяваше действителността с възможностите с а м о на критико-реалистическия метод. В този момент решаваща стана революционната „гледна точка“. Образът на революционера, който създаде Христо Ботев, без да се гледа на идеализацията и поетизацията, беше безкрайно необходим, той помогна да се види картината на живота по-вярно и дори по-близо до истината. Неговият светъл образ с още по-голяма сила разкри ужасната действителност, самият той стана критика на тази действителност. По този начин поезията на Христо Ботев превърна идеала в действителност, у него идеалното стана реално.

Образът на човека, който Ботев създаде и показва на своя народ като най-светъл, не беше приказан. Той съществуваше в живота, Ботев написа името му. А образът на Крали Марко например възплащаваше онова, което нямаше в живота, но което народът страстно желаше. Неговото нравствено влияние се осъществяваше, въпреки действителността, а Ботев отрази онова, което вече е било, което се е родило в самата действителност, въпреки че още беше съвсем единично явление. Примерът съществуваше, но той трябваше да обхване масите. Това беше героят на Чинтулов, но и не беше той, показан беше в развитие. В тези двадесет стихотворения той израсна и се оформи като революционер пред очите на читателя, който се увери, че това, както е в самата действителност, не беше нито просто, нито леко — това беше мъка и подвиг. Този, който е решил твърдо да пази „заветът на Отечеството“, тоз, чието сърце „играе безумно в отзив на плач из народа“, ще трябва да стане „скитник злочест“, „немил, клет и недраг“. Неговата младост ще мине „в тъги и неволи“, „душата му в огън ще тлее“, а „сърцето му в люти рани“. Разкъсан от омраза към народните изедници, той ще загуби младежката си радост от живота. Но това няма да бъде всичко. Той ще загуби баща и майка, братя и другари, ще се откаже от либето си. Те няма да разберат „кого люби и в кого вярва“, какви са „мечтите и мислите му, от що страда“, защото въпреки обичта си към него ще бъдат ограничени от робския морал, насаждан с векове у тях. „Черни ще чернеят“ родителите за своя син, а хората ще казват „нехранимайка излезе“. Но поетът

ще мине през всичко това, ще го прегазни, защото се е с такова сърце родил и „не може да търпи турчин да бесней над бащино му огнище, сюрмашко тегло да гледа.“ Но и това няма да бъде достатъчно. Ще му се смее и няма да го разбира и този народ, заради когото е пожертвувал своята светла младост и всички радости на обикновения човешки живот. Ще го нарича „нехранимайко“ и с вяра ще целува „тежката желязна ръка“ на ония „що залъка наеден, грабят с благороден начин“. Ще има моменти, когато подобно на Славейков „в гърдите му не ще остане нито любов, нито капка вяра да може свесен човек събуди“, защото у нас „свесните считат за луди“. Но в трудностите на борбата ще укрепне още повече вярата на революционера. Ако никой не го чуе и разбере, то „горите и планините ще го чуят“, те ще го разберат и ще понесат песента му. А когато умре за своя идеал, народът ще му повярва и ще тръгне след него — и това ще бъде най-светлия момент в живота му, защото „тоз, който падне в бой за свобода, той не умира!“

Образът на новия човек, който Ботев показва на народа, заключаваше в себе си анализ на пътя, анализ на условията, анализ на мечтата и противоречието ѝ със самата действителност. Тук характерът на изображението беше типичен за критикореалистическото творчество, но от тук нататък на поета беше необходим революционноромантичният метод, за да създаде образа на революционера, така неповторим, както той успя да направи това. Въплъщавайки в този образ, със средствата на вдъхновеното изкуство, най-хубавото от поривите на българските революционери — хъшове и бездомници, презряни и осмяни от морала на съвременното им общество, поетът ги противопостави като естетически идеал на околната среда. Чрез техния вдъхновен образ Ботев унищожи до основа ненавистния му робски, еснафски морал и показва на българската младеж каква трябва да бъде. Художественото и идейно осъществяване на този образ, според нас, е най-високото достижение на Ботевата поезия и на епохата. Той представлява художествена мисъл, която съдържа дълбоко, велико обобщение, която определя и истинското му естетическо значение. Поезията на Христо Ботев е не само „образ на действителността“, тя е „образ на чувствата“, „образ на идеите“ на безсмъртната епоха на нашето Възраждане. И тези образи са в пълния смисъл на думата художествени, защото събуждат у читателя безчислено много мисли и чувства. Те бяха най-висшето художествено въплъщение на революционната му мисъл. Затова стиховете му станаха лозунги, а героите му — вдъхновени художествени плакати, които развълнуваха и вдигнаха на борба цял народ.

★

Реализмът на българската литература през епохата на Възраждането се различава съществено от реализма на българската литература след Освобождението. Той има свои специфични черти. Критическият реализъм след Освобождението се разви в период когато „революционността на буржоазната демокрация вече умираше, а революционността на социалистическия пролетариат още не беше узряла.“ (Ленин, Съч. т. 18, стр. 10). В тази обстановка критическият реализъм на българската литература след Освобождението (отразен най-ярко в творчеството на Ал. Константинов, Г. П. Стаматов) анализираше обществените отношения, разобличаваше буржоазния обществен строй и се стремеше да открие онези хора, които са способни да се борят за бъдещето. Той не можеше при това да покаже пътя, който води към това бъдеще, да почувствува силата на пролетариата, да изясни неговата историческа роля. Отразявайки и анализирайки дълбоко социалните противоречия на епохата, той стана нов етап в развитието на българската литература — у него липсваше обаче онзи дух на жизнерадостно свободомислие, онзи исторически оптимизъм, присъщ на реализма от епохата на Възраждането. У него нямаше и следа от неповторимата революционна романтика, която съпътствуваше най-забележителните произведения от възрожденската епоха. Точно това правилно е

схванал в своята статия и П. Зарев, но то важи не само за П. Р. Славейков, но и за Л. Каравелов и Хр. Ботев, в по-друг аспект. Разбира се, в неговата критика се съдържа и критика на едва-що зараждащата се буржоазна класа, но в този исторически момент и тя се различаваше много от буржоазната класа след Освобождението, особено дребната буржоазия.

Както казва Белински, в изкуството е неизбежна естетическа гледна точка — т. е. разглеждането на действителността по отношение на идеала. И това именно отношение съществено характеризира всеки художествен метод. Ако цялата естетическа система на критическия реализъм израсна от определеното отношение на художника-хуманист към капитализма (Алеко Константинов, Елин Пелин), то трябва да се подчертае, че цялата естетическа система на критическия реализъм на нашето Възраждане израсна от съзнателното отношение на художника-революционер към делото на борбата за национално освобождение. Оттук следва основното различие на идеала, който създаде критическия реализъм през епохата на Възраждането и критическия реализъм след Освобождението. Освобождението на България не е само историческа граница, то бележи и съществено различие в художествения метод на литературата, което е необходимо, все по-задълбочено да се установява.

★

В заключение бих искала да направя едно кратко обобщение на основните мисли в тази статия. Новата българска литература не е само израз на събудилия се духовен живот на народа. Тя, току-що оформената като изкуство българска литература, участвува в разрешаването на небивали задачи. Тя не само създава, но и защитава новите идеи и тяхното въплъщение в живота, със силата на естетическите средства — силата на чувството, красотата и поезията. Реализмът е основен художествен метод на новата българска литература. Изключително тежките условия, при които живя българският народ през епохата на Възраждането, създадоха възможност той да възмъжее по-бързо. Ето защо, нашият народ за малко време отпусна сърцето си и даде простор на сълзите си. За него бяха достатъчни любовните песни на П. Р. Славейков и той премина към действителността. Оттук води началото си този дух на нашата литература, който беше не само жалба и въпрос, но който беше и отговор — къде се крият причините за тази робска участ, за това нечовешко унищожение. Поради това, тя не само бързо премина към реализма, но и към критическия реализъм, който се оформи още в творчеството на първия голям български поет — Петко Р. Славейков. Мястото, което П. Р. Славейков заема в историята на българската литература, е забележително не толкова с това, че той беше първият по-крупен български поет, но поради това, че неговото творчество представляваше такова жизнено начало, което даде по-нататък насока на българската литература. Със своето проникновено чувство и несъмнен творчески талант, Славейков долови насоката, по която трябва да се развива българската литература, стъпи върху онази здрава основа, която бяха вече изградили неговите предшественици като Паисий Хилендарски, Неофит Бозвели, Софрони Врачански, Н. Геров, Д. Чинтулов, долови правилно особеностите на българския национален характер. Да създадеш здрава традиция в една едва-що прокождаща литература, да насочиш тия, които смътно предчувствуват, но не спират още преди нищо установено — това е заслуга от огромно значение. Славейков стана основоположник на реалистическия метод в българската литература. След него вече тя вървеше по открит път.

Робството и борбата за освобождение обуславят онази страна на нашата литература от онова време, която я прави наша — българска. Те обуславят нейния вътрешен патос. Оттук произлизат всички качества и всички недостатъци на тази литература,

най-после, те са ключът, с който можем да открием същинското й значение. Защото, разглеждайки я като изхождаме от тази основна гледна точка, ние двойно по-пълно ще се насладим на нейните качества и ще оправдаем нейните недостатъци като обратна страна на самите тези качества. Тази робска българска действителност обуславя специфичните черти на новата българска литература — нейния критически реализъм и нейната революционна романтика. Поради това, реализмът от епохата на Възраждането си има свой специфичен характер и значително се различава от реализма след Освобождението. Той се развива съпътствуван неуклонно от революционно-романтичния художествен метод и подпомогнат от него. Всички художествени методи, направления и стилове през това време, дори и когато служат на различни мирогледи, на различни морални системи, на различни, враждебни помежду си обществени програми — са насочени в края на краищата към една обща цел — освобождението на България. Поради това те до голяма степен се допълват и подпомагат.

Необходимо е да отбележим, че Славейковото творчество не само в своя пръв период (там това личи най-ярко!), но и до края на Освобождението си остава крайно разнообразно както по стил, така и по метод. У него заедно с критико-реалистичните произведения се редят романтични и сантиментални песни. Романтизмът се вмъкна понякога дори и в политическите му статии. Така през 1876—1877 г., около Априлското въстание и Освободителната война, Славейков се връща отново към своите революционно-романтични поеми, дообработва ги и ги издава. По това време той пише и романтичната поема „Изворът на белоногата“, разпространява своите бунтовни песни от епохата на Кримската война, дообработва ги и пише нови в техния стил. Това обаче не намалява значението му като писател критически реалист. Напротив. Това разнообразие на творчеството му по жанр, стил и метод може да ни покаже само колко сложен и многообразен е пътят на литературата, когато пред нея е поставена задачата да събуди и вдигне на борба цял един народ, колко богато трябва да бъде изкуството по форма, съдържание и стил, за да изгради образа на богатата историческа личност на българина от тази забележителна епоха. И ако за Хр. Ботев, този най-прозорлив реалист, който схвана историческия момент на своето време така, както още ние не сме понякога в състояние да го разберем, може да се каже, че като поет, беше по световусещане и настроение по-скоро романтик — то за Славейков важи обратното — по съзнание и душевност, по художествено виждане той беше реалист. Затова нему не се удаде и до края на живота му да създаде цялостно художествено революционно-романтическо произведение. Неговата сила, неговата стихия бяха духовитата и остроумна критика, хуморът и сатирата, проникновеното разбиране и изобразяване на обикновения живот на народа. Това, разбира се, не изключваше факта, че той, подобно на Хайне, започна с романтични поеми и сантиментално-любовни песни, че романтизмът минаваше като лъх през цялото му творчество, до края на живота му. Той беше поет.

Реалистическият метод през епохата на Възраждането премина няколко стадия на развитие — зараждане от 1849 до 1857 г., най-ясно очертано в творчеството на Славейков, оформяне и развитие в творчеството на Славейков, Л. Каравелов и Христо Ботев, който бележи най-високото достижение на реализма от тази епоха.

СОНЯ БАЕВА

ЗА ХАРАКТЕРА И РАЗВИТИЕТО НА РЕАЛИЗМА В БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО*

(НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ТВОРЧЕСТВОТО НА П. Р. СЛАВЕЙКОВ)

До скоро въпросът за началото на критическия реализъм в българската литература беше безспорен — за негов основоположник се смяташе Любен Каравелов. Неотдавна обаче Г. Цанев излезе със статия „Началото на критическия реализъм в българската литература“, в която смята, че е необходима „една внимателна проверка на фактите, която би ни довела до нови изводи“. В тази статия той прави преглед и анализ на Славейковото творчество, като изтъква неговия критико-реалистичен характер. Спира се също на неговите литературнокритически статии, на преводната му литература. Като изхожда от нашата обществена действителност, Г. Цанев сочи критическия реализъм за основно направление в българската литература, а негов пръв представител П. Р. Славейков.

По същия повод напоследък написа статия и П. Зарев — „Литературната ни история и богатството на литературния процес“. Авторът насочва вниманието си повече върху анализа на естетическите възгледи и художествената практика на П. Р. Славейков. В резултат на това той идва до заключение, че творчеството на Славейков „по характер, по изобличителна система е творчество на предкритическия реализъм и е преход към него“.¹ Като се старее да разкрие „общата насока“ на неговата поезия, той приема едно погрешно според нас становище, че основна черта в творчеството на Славейков е неговият „специфичен интерес към интимното, към света на пробудената личност“, — неговата любовна поезия. От друга страна, той смята, че тъй като Славейков е реалист с твърде разностранно отношение към действителността, без съсредоточаване към специфичните конфликти и тенденции на времето — неговият реализъм се характеризира с „пълнота“ и „многоликост“ в изобразяване на живота, без една определена и последователно изразена тенденция. Това му пречи да израсне като критически реалист. Без да се съгласяваме с мисълта, че в творчеството на Славейков липсва една определена и последователно изразена тенденция, или че в нея липсва съсредоточаване към специфичните конфликти и тенденции на времето, все пак редица мисли и наблюдения на автора в тази част на статията са така интересни, че карат читателя да се замисли отново върху тези проблеми. Наистина за творчеството на Славейков е характерна тази разностранност, тази многоликост и пълнота както по отношение на сюжета, така и по отношение на жанровете и художестве-

* С настоящата статия списанието открива обсъждане по въпросите на реализма в българската литература. В следващите книжки ще се публикуват други статии и изказвания.

¹ Подобно схващане по този въпрос има и П. Динев. Вж. неговата книга „П. Р. Славейков — творчески път“, излязла през 1956 г.

ния стил. Но ако в тази част на статията си П. Зарев е напишал нещо вярно и отличително за характера на Славейковата поезия, то всички доказателства, които той привлича във втората ѝ част, когато се опитва да покаже отличителните черти на критическия реализъм на Любен Каравелов (в теоретически и историко-литературен смисъл) не задоволяват. Нито една от тия отличителни черти на критическия реализъм на Любен Каравелов, които изтъква П. Зарев, не би могла да не бъде посочена като отличителна и за творчеството на Славейков. Не може да се каже, че в поезията на Славейков няма „въодушевление от обществените въпроси при развитието на капиталистическото общество“, а напротив, това е основният характерен белег за неговата поезия — той преди всичко е поет-общественик — това е характерна линия въобще на цялата ни литература от епохата на Възраждането. Славейков пръв разкри, покрай другото, и недъзите на зараждащото се буржоазно общество у нас. Не може да се каже, че в своята поезия Славейков не изхожда от „любов към човека“, „от любов към народа“, „от непримиримост с тежкото му положение“. На народа той посвещава цялото си творчество и целия си живот — и той е особено непримирим, особено упорит в тази борба. Не може да се каже, че Славейков не вижда и не показва в поезията си властта на парите и имота над човека. Известни са неговите стихотворения „Песен на паричката ми“, „Ода на празната кисия“, „Опък свят“. Най-после и Славейков, както и Каравелов, е в „полемика с действителността от името на идеала, на благородното и човешкото.“ Той дори е много определен и конкретен в това отношение — той ясно показва кое според него е добро и кое зло. А това, че пише любовни стихотворения и революционно-романтични поеми и възпява красотата на българската природа, не му пречи да бъде критически реалист, когато пише за живота на народа и неговата борба. Не може да се каже, разбира се, за Иван Вазов, че не е критически реалист затова, че пише любовни стихотворения или възпява красотата на българската природа, затова, че възпява героизма на падналите за народна свобода герои.

Несъмнено достойнство на статията на П. Зарев са не само онези верни и интересни мисли, свързани с богатството и отличителните белези на творческия метод на П. Р. Славейков, но преди всичко съзнанието, че този проблем е по-сложен, отколкото изглежда на прав поглед. „Може би първата фаза на критическия реализъм у нас още няма свое наименование, ала задачата на литературната история е да характеризира явленията“ — пише П. Зарев.

А ние бихме добавили, че реализмът на нашето Възраждане си има свой, специфичен облик, както вярно вижда това и Г. Цанев в своята статия, който го отличава както от реализма на другите литератури по това време, така и от критическия реализъм на българската литература след Освобождението. Кои са тези негови отличителни черти?

★

Интересно е да се проследи как се заражда, оформя и развива реализмът в поезията на П. Р. Славейков. Широка и разностранна е картината на неговото ранно творчество. В него наред със старите черковно-религиозни елементи, със старата черковна поука („Житието на Св. Теодор“, първият дял на „Смесна китка“ и др.) за пръв път човешката душа с нейните чувства, радости и скърби става обект на художествено отражение. Макар и още непохватно, покрай образите, почерпани от народното творчество, Славейков се опитва вече самостоятелно да открие образа на действителността, която по това време, за разлика от миналото, се развива почти с фантастическа бързина. Зараждането на реализма в творчеството на Славейков по това време е свързано с различни съчетания на новата със старата естетическа традиция — той започва с „Житието на свети Теодор Тирон“ и „Акатиса на св. Иоан Златоуст“ и не след дълго, а почти едновременно с тях, съчинява любовни песни и сатири. Запознат основно с най-отличителните произведения на старата черковно-религиозна литература,

с житиетата на светците, дамаскините и апокрифната литература, претърпял силния и непреодолим подтик на Паисиевата история, поетът бързо преминава от церковно-религиозни произведения към историко-патриотични, които вече свързва с настоящата действителност. Той не се спира и тук, а стремително върви напред, черпи жизнени сокове от живота на народа, от народното творчество, ускорява и изяснява своето движение от попълния вятър на литературните влияния. Така постепенно, облегнат на традицията, но с изключително тънък и проникновен усет за това, което трябваше да я смени, у Славейков се създава новото виждане на живота, на човека, на идеала, доми се току-що завоюваната, но остаряла вече художествена форма, оформя се нов естетически възглед. Този прелом е тясно свързан с епохата и засяга дълбоко естетическия вкус на народа — той е равностепенен на революцията.

Славейков започна своето творчество с поеми и стихотворения за славното историческо минало на българския народ — „Самуилка“, „Кралев Марко“, „Бойка войвода“, „Кракра Пернишки“, „Първа здравица“, „Добрица“ и др. И това не е случайно. По това време най-необходимо и разбираемо произведение за българския народ беше поемата, и то лирическата поема. Тя не само най-много се доближаваше до народния епос, който досега беше и единствената духовна храна за него, но притежаваше и очакваното, желаното патриотическо съдържание. Историко-патриотичната поема разказваше на народа за онези герои, за които той мечтаеше и които все още не можеше да срещне в действителния живот. В тези, макар и незавършени поеми на Славейков, животът на народа се представя доколкото е възможно в истинския му лик („Бойка войвода“), само че в неговите най-тържествени прояви, в най-лиричните му мигове. Тук има излишек на чувства, които не позволяват на поета да вникне по-дълбоко и основно в живота и да го разбере такъв, какъвто е, в пълнотата на неговата истина. И събитията, и характерите са избрани от поета нарочно така, за да изразят чувствата и идеите, които силно са го вълнували по това време. В тях е по-важна не истината на живота, а истината на чувствата. Тук често има неестествени ситуации, но вярно чувство и смела мисъл.

По същото време, окола Кримската война, както стана известно напоследък, Славейков пише и бунтовни песни, подобни на Чинтуловите, които се разпространяват между народа в ръкопис. Те са зов за борба с турските поробители. В тях поетът поставя идеала за освобождение над всички земни радости:

Я пълни чашка,
майка юнашка!
Пийте дружина, зима се измина
с пушки на рамо, хайдете тамо
в бой за народа — в бой за свобода!

Или стихотворението „На прощаване“, в което бунтовникът отива да се бие „за род и свобода“, „за любов и дружба“ — далечен предвестник на Ботевото стихотворение.

В „Горски пътник“, в стиховете на Чинтулов и Славейков, отразили националния подем на народа около Кримската война, беше възплетено, така да се каже, историческото детство на българите от епохата на Възраждането — революционната романтика на времето. Трогателна и вълнуваща и до днес в тях е онази детска наивност, свежест и чистота, онова дълбоко, безкрайно доверие към внезапно откривания се пред очите идеал за свобода, за който може с радост да се умре. В тях е отразенширокият размах на бунтовната енергия, присъщ на една цялостна и млада душа, неугарокият огън на стремежа за справедлив живот. А заедно с това те отразяват и едно непознаване или незачитане на фактите на реалната действителност, която е много по-сложна, много по-противоречива и разностранна, отколкото изглежда на поета в неговото буйно патриотично вдъхновение. Но тази поезия е напълно подходяща за исто-

рическият момент. Сега революционно-романтическите стихотворения са способни да бъдат наистина действени, да пропагандират велики истини. Но ако по него време бунтовните стихове и историко-патристичните поеми на Чинтулов, Ракески и Славейков със своето ново съдържание, със своите нечувани до тогава мисли, със своите нови художествено-познавателни открития и нов лирически герой са вдъхновено откровение, само след двадесет години, когато се оформи революционната идеология, трябваше да се вдигне народът не на стихийна, а на съзнателна борба за национално освобождение — беше необходимо същите тези идеи и герои, същият оптимизъм и революционна романтика да бъдат пресъздадени по нов начин, на ново, по-високо художествено и идейно равнище, за да достигнат до душата на народа и да го поведат напред. Други, нови ще бъдат сега не само средствата за изобразяване на тази действителност, но други ще бъдат сега и самите принципи за изображение. Не беше достатъчно вече да се покаже действителността само в нейното мощно и стихийно движение, а да се покаже тя с нейните типични, характерни черти — да се съчетаят двата метода — реализъм и романтизъм. Това ще бъде същата революционна романтика, но родена от горчивината на люти рани, напоена с трагичната болка на разочарованието от всичко „мило и скъпо“. Това ще бъде революционния реализъм (ако ми е позволено така да се изразя) на Ботевата поезия, която показва ужасната робска действителност в цялата ѝ еснафщина и жестокост и я превъзможна, отрече я изцяло, без остатък, в името на идеала.

По същото време — 1850—1857 г. Славейков съчинява и любовни песни. Средновековният дух на живота още притискаше България в своята задушаваша прегръдка, когато Славейков направи смела крачка — създаде нови песни — любовни и сантиментални, с които откри пътя за ново направление в българската литература — сантиментализма. Това е главната и най-голяма заслуга на тези песни. И не случайно те бяха така любими на народа, въпреки че литературната критика не ги обичаше. Защото, както съвсем вярно казва Белински, „ако симпатите и антипатите често са безсъзнателни, те рядко са неоснователни, а напротив крият дълбок смисъл“. Наистина всяко време си има своите изисквания и днес дори случаен поет не може да дебютира с нещо подобно, но те са се появили в своето време точно когато това е било необходимо и поради това са достойни за внимание и дори за учудване. Тази среда със сантиментализма беше нужна за нашия народ, защото по това време не само просвещението и литературата, но и чувствителността бяха нещо съвсем ново. Славейковите любовни и сантиментални стихове са отразили всъщност наклонността на нашите деди към романтична мечтателност, към сърдечен живот. Който тогава е могъл да плаче когато слуша или пее „По море се скитам ази“ — той само е разбирал от поезия. Именно тези неща не е преценил на времето Нешо Бончев, този талкава възторжен ученик на Белински, когато е осъдил така безпоощадно любовните песни на Петко Славейков, изхождайки от историческото и литературно развитие на руската действителност по същото време и непознавайки отблизо духовното развитие на своя народ.

Като сантиментален поет П. Р. Славейков е първият истински лиричен поет на България. Каква разлика в това отношение между него и първите стихотворци! Чрез сантиментализма и романтизма Славейков направи поезията достъпна за българския народ, научи го да чете, разчуши средновековната ѝ черупка, откри ѝ път за развитие. А това е велика заслуга. Неправилно и невярно е да се покрива тази негова любовна лирика само с преводните му песни от турски и гръцки. От тези песни той превежда повече онова, което хармонира с вътрешното настроение на душата му. Между тях обаче има и негови, оригинални стихотворения. И те не са лесни. Напротив. От тях се lee дълбока и пълноводна лирическа струя, неспесно чувство, което намира лесно своето словесно възплъщение. Ето напр. едно от най-ранните сантиментално-романтични стихотворения на Славейков (досега се знаеше, че това стихо-

творение е писано през 1871 г., когато поетът го е обнародвал в сп. „Ружица“. Након- следък обаче попаднахме на един негов ръкопис от 1852/1854 г.).

Ти пак се завръщаш, о пролет и младост
с цветлива нога
и пак се завръща и драгост и радост
и цвят и злака!
На явор в гора гърголица възпява
на тебе хвала,
овчар те здрависва на злачна морава
добре си дошла!

.

Завръща се пролет и цъвнува цвете,
сърце, разбуди се, замряло сърце,
възрадвай се пак както в прежни дъне!
Но, ах, веч за мен безвъзвратно отлете
приятното време на младост в света!
Завехнах, извехнах и веч не цъфтя. . .

Създавайки отначало типични за времето романтични жанрове, като лирическата поема и сантиментално-любовната лирика, Славейков едновременно с това прави пър- вите крачки в областта на реалистическото творчество. Постепенно той видоизменя някои от своите произведения, като включва в тях реално, жизнено съдържание. Славейков разширява сферата на тяхното художествено съдържание до такава степен, че те не могат вече да се задържат в рамките на съществуващите жанрове. А да про- мениш и разшириш съдържанието на литературата не е лесно. Още Балзак беше казал, че съдържанието е най-трудното от всичко, което съставя едно художествено про- изведение. Отначало поетът се опитва само да опише заобикалящата го действител- ност, а по-късно, изхождайки от своята основна задача — да повдигне националното и социално съзнание на народа, той се опитва да направи анализ на извънредно слож- ните отношения у нас, през епохата на тройното робство. В тези свои първи реали- стични произведения Славейков успява да долови някои специфични черти на бъл- гарския национален характер и да възпроизведе художествено различни типове от на- рода, с техните словесни изрази. При това той променя вече езика си, изхвърля рито- риката и преувеличението, започва да говори просто, да използва майсторски, тънко народния говорим език. Славейков разширява тематиката, неимоверно обогатява езика на художественото творчество, развива отделните жанрове — поема, историко-патрио- тична, любовна, пейзажна лирика, гражданска лирика, сатира и епиграма, басня, детска поезия, автобиография и пътепис, фейлетони и публицистика. Разбира се, че тази дъл- бока промяна в съдържанието и формата на литературата извиква и важни промени в нейния художествен метод.

Реалистическото творчество на Славейков започва най-напред с изобразяване на настоящето. Още през 1855 г. поетът пише стихотворението „Жетва“. Идеята е проста, но както тя, така и формата, в която е написано стихотворението, са нови за нашата литература. Тук няма ефекти, няма неестественост, всичко е просто и обикно- вено, както живота на нашия селски народ. Но нали именно в това се състои зада- чата на реалиста-поет — да извлече поезията на живота от прозата на живота и да развълнува душата с върното му изображение. Кой романтик би седнал да описва жи- вота такъв какъвто той си е? Младият поет е предал сполучливо за времето кипяща селски живот с неговото настроение, цветове и звукове. Той има живо музикално чув- ство, формата на стихотворението хармонира с неговото съдържание. Тъй като сти- хотворението досега не е печатано, ще си позволим да го цитираме:

Ей зорница подранила
птички, хора разбудила.

Хади, хади
момци млади,
днес е жетва
да се спретва
дин, дин до един!

Чета ни е веч прибрана
и готова отзарана —
тръгвай първи тете стари,
ви след него господари,
па и вие господарки —
на ръце ви паламарки,
на глава ви китка — цвете,
прирамчете сърповете.
Злато нива позлатило,
да съберем злато мило.
Скупом синца ний на нива
да пожънем и тогива,
бол и бол щем си почива

Хади, хади
момци млади,
днес е жетва
да се спретва
дин, дин до един!

Ако в „Жетва“ поетът описва трудовия живот на народа, в друго стихотворение от 1853 г. той рисува с малко и прости средства живота на българската селска девойка. Млада овчарка пасе стадото си. Завалил дъжд. Тя бързо примама към кошарата овцете си, но една от тях се отклонява и се загубва. Девойката тръгва да я търси в дъжда. Намира я до „плът трънлива“ да ближе с език новороденото си агънце. Това е наша, българска овчарка, която тича през дъжда с малкото агънце в ръце. Картината е реална, но е наситена с лиризъм и идилична радост от живота. Ние виждаме изпълнения с труд ден на селската девойка. Поетът ни я показва на фона на това най-обикновено всекидневие, в което успява да разкрие нейните хубави душевни качества.

Зараждането на реализма в ранното творчество на Славейков проличава в описанието на природата. Докато в сантиментално-романтичните му стихотворения от това време изображението на природата е романтично по дух и форма, с повече фантастика и символика, за да се създаде по-тържествена или по-възвишена атмосфера, изображението на природата в реалистичните му произведения е споксйно, светсусещането на поета съвсем друго. С подобен романтичен патос напр. е наситена картината на природата в стихотворението „Спомен“:

На запад слънцето трепти, едва гори
и в огнени вълми мъждее,
умислен месецът занича през гори,
струите си как Етър лее“ . . .

И на фона на тази приказно-красива картина на старопрестолното Търново при залез слънце сред „порутените развалини“ поетът търси „следите на миналата слава“. Или друга картина. В стихотворението „Гори“ поетът свързва своята мраджка тъга, породена от неясни копнежи и несбъднати мечти, с есенното настроение на природата:

Гори посърнали и меланхолни,
„вий голи, бледни като болни,
безвиден като зажумял мъртвец,
люлей се тук-таме сам, сух листец

.

студените вихрушки есенни,
събарят жълтите ви листове
...
Речете ми, речете, о любезни
гори, зашто тъй младостта ми чезни. ...

По-различно, макар и не толкова контрастно, както става по-късно у нашите символисти напр. е светоусещането на поета, характерът на изображението в стихотворението „Нощ“ или „Утро“. „Утро“ е прекрасен химн на нашата природа. Тук изображението е реалистично, непосредствено. Поетът не свързва красотата на природата нито със своята скръб, нито със своя копнеж за радост, а спокойно представя една прекрасна утринна картина. И още нещо. Той рисува пред погледа на читателя не каква да е утрин, а българска, родна, наша:

Слънцето изгрява
гор над планини,
редом осветлява
полски равнини. ...

Тук са и нашите планини, и нашите равнини и водопада, който се пени „в буйни стръмнини“ и пуца „водни искри в сини глъбини“. А долу в равнината „тихом се леят лъкатушни вади, край росни ливади“. Върховете на китните дъбрави са позлатени. Птиците пеят. Или стихотворението „Нощ“, написано от поета също през 1852 г.

Гор от млечното небе,
нежната луна
тихо озарила
нощна тъмнина.
Виж звездите греят
с ясна светлина —
долу на земята
редом тишина. ...

Душата е замлъкнала, упоена от красотата на лятната вечер. „Подгорченото сърце“, сладостно притихва под ромона на „незапирния чучур“, който „излека ручи“ и ветрецът, който „тихичко шумти“ в листата на дърветата.

В това стихотворение като че ли се срещат романтизмът и реализмът. Наистина картината, която рисува поетът, е реална, но неговото настроение е романтично. Тук реализмът повече се проявява във формата. Тази изящна простота, с която е написано стихотворението, е белег на реалистичния художествен метод. Защото за разлика от романтизма, реализмът се проявява с простота в изображението.

Стихотворенията, в които Славейков възпява горите, планините и реките на родината, са наситени с обич и възхищение. Неговото патриотично чувство обаче е съвсем конкретно, реално. Разлъката от родното място и тъгата си за него той изсъсва в една простичка, но искрена песен — „Отечество“ („Жалба“) 1852 г., която на времето станала популярна народна песен. Развитието на Славейковия реалистичен метод се отразява още по-ярко в изображението на природните картини особено след Кримската война. Сега поетът винаги съпоставя красотата на българската природа с робството. На фона на тази хубава, благодатна земя робството изглежда още по-безобразно. Сега тази красота става трагична, защото изображението на прекрасното в действителността може да придобие още по-голяма сила в произведения, които отричат тази действителност — то не украсява робския живот, но още повече подчертава неговата жестокост. В тази прекрасна родина, при тази прекрасна природа, не може да се търпи робството:

Стани, дойдох да ти попея,
да те разбудя веч от сън,
стани, виж слънцето изгрее
и планините как огън!

Или когато пише за река Марица:

По витий твой път, песъкливий,
посрещаш мили селища
и виждаш де с'плач наште сеят
за чужди своите семена.

Такива са стихотворенията „Балканът“, „Есен“, „Полето“, „Пролет е“, „Пролет“ и др. Дори за ранната поезия на Славейков не може да се каже, че е откъсната от обществените въпроси. Възникнало в тясна връзка с развитието на буржоазното общество, колкото и своеобразно да беше то у нас при условията на робството, творчеството на Славейков не само подпомагаше това развитие със своята нова гражданска тематика, с разкрепостяването на личността, със своя нов дух на „жизнерадостно свободомислие“, напълно чужд на феодалните нрави до тогава, но то го и критикуваше. Разнообразна и крайно интересна е поезията на Славейков от това време. Поетът лесно и свободно ни пренася в най-противоречиви сфери на живота. Когато говори за трудовия народ, тонът и стиховете му са препълнени с обич, хуморът му е безобиден, добродушен. Често той осмива слабостите на своите съграждани. В тези стихове, които той погрешно нарича „сатири“, защото хуморът му е препълнен с обич и снизхождение, личи голямата дарба на поета да типизира — това са незабравими типове от народа, — добродушни старци, които обичат да си попият и примерните им стпанки, непримирими към тази тяхна слабост („Дядо брада гладя“, „Ходил дядо на пазар“). Шегува се с желанието на някои старци и баби да се подмладяват („Баба винце пила и се подмладила“, „Стар вдовец за мома оженен“). Осмива пиянството, рисува слабостите на градските ергени — да пият, да играят на карти, да се гиздят („Грездейко“, „Прefeldжий“, „Кокетото“, „На момците“). Осмива кокетството на жените, лекомислието им („Коконите зиме“). Лоша е участта на ерген, който е беден, а иска да се жени, чакат го големи мъки („Мариола и Кольо“, „Иван и Стоян“, „Ерген и сватовница“ „Без пари“, „Пенчо“). Без пари в това общество няма любов, няма живот. Кой са най-желаните момци — терзийчетата, чохаджийчетата, кожухарите, бакалчетата и казанджийчетата. Горките даскалчета — те са най-бедни, никой тях не ги иска! Поезията на Славейков, която се опита още в началото да обрисова живота в сложните взаимни връзки на явленията, в неговите противоречия и контрасти, му позволи много скоро да отрази и отрицателните страни на тази нова действителност. По този начин, той, от една страна, я утвърждаваше, а от друга, разкриваше нейните коренни, смъртни недостатъци. По това време — 1854 г., а не през 1877 г., както досега се знаеше, Славейков пише стихотворението „Пролет“, в което рисува възраждането на природата. Сега, когато природата е толкова красива, когато всичко живо ликува — само сърцето на поета веднъж осланено —

Не цъфти, не никне,
стои замрътвено,
не пее, не тупа. . .
Та и за кого ли?
За таз зган ли глупа,
проста, неучена,
и на чувства мъртва,
низостна, презряна,
що напред не мръдва.
О, дали ще, боже,
туй чудо да стане —
тоз народ нечувствен
да дойде в съзнание?

Това са вече първите акорди от драматичното стълкновение между личност и общество, отразено в двете Славейкови елегии „Не пей ми се“ и „Жестокостта ми се сломи“. Не само не може да се каже, че до края на Кримската война в поезията на Славейков

липсва „въодушевление от обществените въпроси“, но напротив, това въодушевление е основният патос на тази поезия, която започва с „Прославило се Търново“. Така например едно от хубавите стихотворения, което досега се знаеше, че е писано през 1877 г., когато поетът го беше издал, всъщност е писано през 1854 г. То е израз на болката и разочарованието, което поетът преживява заедно с целия български народ, когато Русия започва да губи в Кримската война. Те се изливат в художественото стихотворение „Към вятра“

Вееш ветре буйний
пръскаш ти мъглите,
вей ми лекоструйний,
разясни ми дните.
Подухни, о хладний,
в'мен вдъхни надежда,
сърце да'н отпадне,
душа да'н нарежда.
Изпълни сърце ми
с'сладостна разтуха,
всели във душа ми
присъствие духа!

След края на войната и безуспешния опит на Дядо Николовото въстание, в което Славейков взема дейно участие, робството изглежда още по-тежко. Назад остава стъпканото бунтовно движение, наоколо народната мъка и безверието, напред съвършено неясните контури на бъдещето. Необходима е била твърдост, „присъствие духа“, за да се започне всичко отново и по нов път. В центъра на своето творчество сега Славейков поставя художествения анализ на реалната действителност. Кои са враговете на народа? Коя е причината за неговото нещастие? Как да се борим с тях?

Изобразяването на цяла галерия от характери, доколкото това може се постигне с възможностите на поетическото творчество, — положителни и отрицателни, което заляга в основата на поезията му след Кримската война, показва неговото дълбоко разбиране на историческия момент, неговата критика. След пропадането на вдъхновената надежда за освобождение за Славейков става вече невъзможно да рисува прекрасни картини и идеални герои. Образът на борбата за свобода и героите ѝ беше велико откровение в онова време на небивал национален подем, когато се роди поезията на Раковски и Чинтулов. Може би не случайно Чинтулов почти спря да пише след Кримската война. Разбира се, това не е било само от страх, както и досега се обяснява, липсвала му е вече и вътрешна вяра, а и народът по него време не е могъл вече да слуша, нито да тръгне след такава песен. Това е било време на отлив на революционното движение и ентузиазъм. Народът е станал по-скептичен. „Поезията има свои възрасти, които винаги съвпадат с възрастта на народа“ — беше казал Белински. Наистина, поезията винаги трябва да бъде в съгласие с живота и когато той навлезе в нова фаза, изкуството трябва да промени своя характер. Свърши се времето на младежкия ентузиазъм, на чистата вяра в идеала, на светлите неосъществими надежди — времето на романтизма. Сега поетът не може вече да проповядва пред народа готови истини. Той трябва да търси истината пред очите на читателя, да покаже пътя, по който се достига до нея. Ние като че ли често изпускаме изпредвид онзи творчески момент, с който писателят трябва да бъде неразривно свързан и от който до голяма степен се определя характерът на неговото произведение — как съвременните му читатели възприемат творбата му, какво търсят те от нея и от какво имат нужда в дадения момент. Отговаряло ли е произведението на техните изисквания или не. Как нивото и нуждите на съвременната му читателска аудитория са въздействували върху творчеството на писателя. Еднакво важна задача за писателя е както да намери такова словесно съчетание, което да предизвика съчувствие и отглас в сърцето на читателя, така и да открие онази истина, която единствено в този момент ще даде отговор на

неговите вълнения. Сега народът не беше вече в състояние да си представи светлата картина на въстанието така, както я рисуваха Раковски и Чинтулов.

Както беше забелязано напоследък от съветските литературоведи, критическият реализъм е по-скоро изкуство следромантическо, отколкото продължение на реализма на просвещението. Преходът от революционния романтизъм, който беше най-характерния художествен метод у нас през епохата на Кримската война 1850—1856 г., към реализма и критическия реализъм, ясно може да се наблюдава в поезията на П. Р. Славейков. По-друго е сега отношението на поета към обкръжаващата го действителност, с други художествени цели той се доближава до явленията, до вътрешния мир на човека. Възпроизвеждайки действителността с безпощадна правда, поетът я противопоставя винаги на идеала, а този идеал сега е борба за национално освобождение и духовна свобода. В този момент за Славейков са ясни две неща — първо, че трябва сами да издействуваме свободата си, без да се надяваме на чужда помощ, и второ — за него е ясно, че още много трябва да се работи върху народното съзнание.

В непоносимо тежкия живот на народа по това време е съществувал само един отдушник — здравият хумор, съществувала е само една възможност за протест — остроумната и изобличителна народна сатира. И Славейков взема здраво в ръце това оръжие. Силни, убийствени, нечувани до тогава мисли казва поетът за чорбаджии и фанариоти, за продажното българско духовенство в своите „Смешни календари“. Още през 1857 г. Славейков пише поема за тревненския чорбаджия Белчо (по това време наистина в Трявна е имало такъв чорбаджия), в която разказва за грабежите му, за националното му предателство. Към ръкописа на стихотворението Славейков е написал следната забележка: „Тревненските чорбаджии. От осем години как живея в село Трявна аз имах възможност да забележа постъпките на тези еничари. Аз дълго очихах за поправление на състоянието на сиромасите, но като гледам, че се еднакво теглят, написах тези стихотворения.“ Славейков е показал хищническата природа на този тревненски чорбаджия, който безмилостно граби селяните, налага им самоволно данъци, кара ги да му работят безплатно, събира рушвети. Всички околни села се писнали от него и от сина му. Той е по-лош от турците. С топла обич се обръща поетът към бедния селски народ, към нещастната рая, изложена на своеволията на алчния чорбаджия:

Копай, ранце, по вади,
но и залагай ливади,
копай и не си почивай,
с'горки се сълзи обливай,
саминка себе оплаквай,
от други помощ не чакай. . .

и по-долу:

Ранце, мила душице,
по Черно море чернееш,
по Бяло море копнееш,
из Добруджата печелиш,
в Балкана да се заселиш
с'пот печелени парици
да храниш таквиз гладници.
Злочеста, мила ранце,
клета българска рожбице!

Заради борбата с тревненските чорбаджии през 1857 г. даскал Петко бил изпъден от Трявна. С наранено сърце той пише две отворени писма до своите съграждани. В тях казва, че чорбаджиите като лисици прилъстват народа, като вълци го обират, като тигри разкъсват сърцето на този, който иска да помогне на раята. Те „като най-крвопролитни змии изсмукват и останалите капки от кръвчицата на народа“. Още по-горчива е болката му, че „бедните сиромаси“ не разбират това, не разбират кой се бори за тяхното добро.

Безмилостен е поетът и към гръцките фанариоти — тези чужденци, които като гладни вълци свличат кожата на народа, към продажното българско духовенство. За тях Славейков сътвори убийствени сатири и написа най-вдъхновените си публицистични статии, в които дълбокият анализ се съчетава с неповторима ирония. Тях той, бедният селски учител, успя да разобличи с таково проникновение на художественото слово, че те не бяха вече в състояние с нищо да заличат отвратителния образ, в който ги нарисува. И трябва да се признае, че не толкова конгресите и съвещанията на българските просветители, чорбаджии и търговци спечелиха черковната борба, колкото вестниците и сатирите на Славейков. Те разобличиха, осмяха, окарикурираха и направиха невъзможно гръцкото духовенство в България. Всичко останало беше само довършване на спечелената вече битка. След Славейков, Л. Каравелов и Хр. Ботев името чорбеджия беше име позорно, а не почетно, както е било някога. С ботевска сила звучи известната Славейкова гатанка „Що е то?“

Немилостив като звяр
и нечувствен като скот,
нагоил се кат'шопар
все от чужди труд и пот?
Ако е брадат — духовник е!
Ако е бръснат — чорбаджия е!

Ужасно разобличителен е образът на българското духовенство в „Грохотски химни“
Нашите свещеници и калугери са пиияници, невежи, като просици просят —

Там нека страда цял народ —
той е заченат в мъки!
А ти и тъй си патриот
и богу служиш сръжи

Поетът въстава против безразличието и робския морал на народа:

Доблест гръцка е притворство,
наша, българска — покорство

Славейков разобличава продажните вестникари, силата на парата. Показва действителността каквато е, но винаги и каквото трябва да бъде — в отношение към неговия идеал. Отношението му към турците, тези „неистови мъчители“, се чувства в подтекста на много негови стихотворения и статии. Пред читателя се разкрива цяла галерия от типове — турци и гърци, чорбаджии и попове, лъжепатриоти и еснафи, продажна интелигенция. Тук е народът не идеализиран, а с всичките му човешки слабости — невежество, хитрост, пииянство, суета, еснафщина. Но той е нещастен и това несправедливо тегло кара поета да го обича и жали, да му прощава. Стихотворенията, статиите, сатирите и фейлетоните на Славейков от това време дълбоко и правдиво отразяват историческата картина. Той достига до голяма точност на детайлите в изобразяване на обществения живот, класовата и идейна борба на епохата, до проникновено възпро-извеждане на националния характер. Славейков например пръв се опита да разкрие трагедията на селския народ в стихотворенията „Селски дом“, „На село“, „Горкият“ и др. А селският въпрос, както е известно, стана основен проблем на българската литература през целия двадесети век.

Положителният герой, който П. Р. Славейков показва на народа, беше общественика, народния интелигент, възрожденския деятел — борец за народна свобода — духовна и материална. Вярна и проникновена е характеристиката му. Неговата борба е необикновено трудна, но той е силен и честно се бори, „в нужди и скърби има търпение“. В стихотворенията „Опитай се пак“, „Не слави мойта муза“, „Ответ“, „Народен“, „Силния“ борецът за народно щастие, който „с идеали все борави — всичко друго смята грях“ е забравил себе си и близките си — „на света, свят не е видял“. Той